

Сняжана Асабіна

Гродна

Словаўтваральныя і марфалагічныя варыянты фразеалагізмаў у творах Янкі Купалы

Як паказана ў некаторых даследаваннях, каля 31 працэнта фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы ахоплена з'явай варыянтнасці¹. Калі ж звярнуцца да твораў Я. Купалы, то ў іх працэнт фразеалагічных варыянтаў будзе яшчэ большы.

Звычайна вылучаюць 8 тыпаў варыянтаў: лексічныя, фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанетычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, канструкцыйна-колькасныя, камбінаваныя². Аднак пры даследаванні мовы твораў пісьменніка сярод кожнага тыпу можна вылучыць дадаткова тры разнавіднасці варыянтаў.

Да першай адносяцца агульнамоўныя, агульнаўжывальныя варыянты, тоесныя ў сэнсавых і стылістычных адносінах і ўзаемазамяняльныя ў любым кантэксце. Напрыклад, у Я. Купалы нароўні з фразеалагізмам *песенька спета* 4 разы сустракаецца словаўтваральны варыянт гэтага выразу *песня спета*: "*Спета Юркі песня, Ёсё пайшло па свеце. Жонка ў пясочку, Людзям служачь дзеці*"³.

Другую групу складаюць варыянты, выкліканыя версіфікацыйнымі мэтамі, патрабаваннямі рытму ці рыфмы. Такіх варыянтаў у творах Я. Купалы даволі шмат. Як вядома, у беларускай літаратурнай мове нарматыўным лічыцца ўжыванне суфіксаў *-ці*, *-чы*, *-ць* у інфінітыве,

¹ Гл.: І. А. Хлусевіч, *Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове*, Гродна 2002, с. 22.

² Тамсама, с. 22.

³ Янка Купала, *Поўны збор твораў*, Мінск 1995–2003, т. 6, с. 49.

прычым *-ць* ужываецца пасля галоснага гука (*глядзець*), *-ці* – пасля зычнага (*несці*), *-чы* – пасля *з, к, х* (*секчы*). Аднак пісьменнік часта ўжывае ў інфінітыве суфікс *-ці* пасля галоснай (*як відаці; як слова сказаці; кроў ліці; рукі складаці; памянуці добрым словам*), таму што гэта абумоўлена рыфмай: *“Няма Гонты; як відаці, Спяваці не смее Ў гэтым часе”*⁴. У дадзеным прыкладзе замест нарматыўнага фразеалагізма *як відаць* ужыты яго словаўтваральны варыянт *як відаці*. Сярад марфалагічных варыянтаў таксама нямала тых, якія спецыяльна ствараюцца Я. Купалам дзеля рыфмы: *“Не будзе, не будзе тады Вайны, калатні між людзей; Дзяўчына, юнак малады Не зложачь без часу касцей”*⁵. Я. Купала замест фразеалагізма *злажыць косці* ўжывае яго марфалагічны варыянт *злажыць касцей*. Падобныя прыклады яшчэ раз падцвярджаюць той факт, што “вершаваная мова адрозніваецца ад пражайнай наяўнасцю рытму, рыфмы і страфы, больш складанай арганізаванасцю... Адбіраючы самыя неабходныя для данай моўнай сітуацыі словы і фразеалагізмы, падпарадкоўваючы іх пэўнаму рытмічнаму памеру, замацоўваючы радкі рыфмай, паэты імкнуцца пераадолець “супраціўленне” моўнага матэрыялу, а там, дзе гэта не зусім удаецца, карыстаюцца традыцыйнай “паэтычнай вольнасцю”. Таму ў вершаванай мове звычайна часцей, чым у пражайнай, сустракаюцца разнастайныя адхіленні ад нормы”⁶. У творах Я. Купалы версіфікацыйныя варыянты не з’яўляюцца грубым парушэннем, а ўспрымаюцца як нязначныя індывідуальна-аўтарскія адхіленні ад нормы, выкліканыя спецыфікай вершаскладання.

Трэцяя група – гэта індывідуальна-аўтарскія варыянты, створаныя самім пісьменнікам на аснове агульнаўжывальных фразеалагізмаў. Асабліва часта такія варыянты сустракаюцца ў ранніх творах паэта, напісаных у той час, калі нормы беларускай літаратурнай мовы толькі складваліся. Можна цалкам пагадзіцца з меркаваннем В. А. Ляшчынскай, што Я. Купала “сваёй творчасцю выяўляў і фіксаваў заканамернасці і жывыя тэндэнцыі развіцця роднай мовы і такім чынам спрыяў выпрацоўцы нормаў літаратурнай мовы”⁷. Пісьменнік актыўна ствараў шматлікія варыянты з новымі, іншымі, чым у літаратурнай мове, словаўтваральнымі сродкамі (*дайсці да ладу* –

⁴ Янка Купала, *Поўны збор твораў*, т. 6, с. 328.

⁵ Тамсама, т. 5, с. 94.

⁶ І. Я. Лепешаў, *Фразеалогія сучаснай беларускай мовы*, Мінск 1998, с. 240.

⁷ В. А. Ляшчынская, *Слова ў паэзіі Янкі Купалы*, Мінск, 2004, с. 126.

прыйсці да ладу; надзець маску – уздзець маску; кроў зайграла – кроў узыгралася).

Далей ўвага будзе звернута толькі на словаўтваральныя і марфалагічныя варыянты фразеалагізмаў, прычым толькі на варыянты першай з трох названых вышэй разнавіднасцей.

Словаўтваральныя і марфалагічныя варыянты разам з фанетычнымі, акцэнтнымі, акцэнтна-фанетычнымі некаторыя даследчыкі лічаць фармальнымі. У іх змяненні адбываюцца толькі ў межах аднаго кампанента і змяняюць адзін яго бок (акцэнтны, фанетычны, словаўтваральны, марфалагічны). Фармальныя варыянты “не з’яўляюцца ні паказчыкамі тых ці іншых граматычных катэгорый у фразеалагізме, ні формамі выражэння адносін і сувязей фразеалагізма са словамі ў маўленні... Замена аднаго фармальнага варыянта кампанента другім не змяняе катэгарыяльнай характарыстыкі фразеалагізма”⁸. Звернемся спачатку да словаўтваральных варыянтаў (яны адрозніваюцца словаўтваральнай структурай аднаго з кампанентаў). Такіх варыянтаў у творах пісьменніка налічваецца больш за 60.

Пераважае варыянтнасць кампанента-дзеяслова (33 ужыванні). Гэта можна вытлумачыць тым, што дзеяслову ў параўнанні з іншымі часцінамі мовы ўласціва багатая сістэма словаўтварэння.

У большасці выпадкаў вар’іруюцца тыя дзеяслоўныя кампаненты, якія ўжываюцца ў форме закончанага і незакончанага трывання: *аблівацца (залівацца) слязамі – абліцца (заліцца) слязамі; даваць (задаваць) пытлю – даць (задаць) пытлю; падымаць (узнімаць) вочы – падняць (узняць) вочы.*

Некаторыя дзеясловы, нягледзячы на здольнасць ўтвараць трывальныя пары, у фразеалагізмах вар’іруюцца толькі ў межах аднаго трывання: *ліць (праліваць) слёзы – праліць слёзы; ліць (праліваць) пот – праліць пот; асушваць (асушаць) слёзы – асушыць слёзы; сыходзіць (сходзіць) з поля – сысці з поля; укладваць (укладаць) у вусны – укладзі ў вусны.* Могуць ўзаемазамяняцца дзеяслоўныя кампаненты, якія ў складзе фразеалагічнай адзінкі рэалізуюць граматычнае значэнне або толькі закончанага, або толькі незакончанага трывання: *западаць у вока – упадаць у вока; нічога не зробіш – нічога не паробіш; утаніць у крыві – патаніць у крыві.* Дзеяслоўныя кампаненты ў словаўтваральных варыянтах звычайна ўжываюцца ў дзвюх разнавіднасцях: *нарадзіцца ў кашулі – радзіцца ў кашулі; пайсці ў ма-*

⁸ А. И. Молотков, *Основы фразеологии русского языка*, Ленинград 1977, с. 69.

гілу – сысці ў магілу. У творах Янкі Купалы ёсць і фразеалагізмы, у якіх дзеяслоўны кампанент выкарыстоўваецца ў трох і больш разнавіднасцях: як вокам кінуць (акінуць, скінуць, глянуць, сцяць); кроў льецца (ліецца, лілася, праліецца); хоць разарвіся (парвіся, падарвіся): [Даміцэля:] “Звалаклася недзе, а тут адной мне хоць падарвіся: ні вады каму прынесці, ні ў хаце прыбраць”⁹.

Даволі пашырана і ўзаемазамена назоўнікавага кампанента (12 ужыванняў). Словаўтваральны варыянт можа мець іншую стылістычную афарбоўку, дадатковую экспрэсію ў параўнанні з зыходным фразеалагізмам. Розныя адценні надаюцца пры дапамозе памяншальна-ласкальных суфіксаў: *замарыць чарвяка – замарыць чарвячка; на мінуту – на мінутку; не жарты – не жартачкі; парыць у зямлі косці – парыць у зямельцы косці. У некаторых фразеалагізмах Я. Купала ўжывае варыянт без памяншальна-ласкальнага суфікса: падстаўляць ножку – падстаўляць нагу; у пяткі закалола – у пяты закалола; на цыпачках – на цыпках. У двух выпадках варыянты адрозніваюцца наяўнасцю ў назоўнікавым кампаненце суфікса -j-, які ў выніку асіміляцыі папярэднім зычным перадаецца праз падаўжэнне гэтага зычнага: апусціць крылы – апусціць крылле; расправіць крылы – расправіць крылле¹⁰.*

Сустракаецца толькі адзін прыклад замены прыметнікавага кампанента: *кораткі пяты – закораткі пяты ў п’есе “Тутэйшыя” ў маўленні Янкі Здольніка: “З гэтага нічога не выйдзе, пане вучоны. Бо абхапіць гэтае “далей” закораткі вашы пяты”¹¹.*

Варыянты прыслоўных кампанентаў адрозніваюцца суфіксам: *тым больш – тым болей; так ці інакш – так ці іначай; як не трэба лепш – як не трэба лепей. У фразеалагізмах са словаўтваральнай варыянтнасцю сустракаюцца таксама змяненні прыназоўнікавага кампанента: між іншым – паміж іншым (6 ужыванняў). Варыянты хай бог крые – няхай бог крые з’яўляюцца вынікам вар’іравання кампанента, суадноснага з часціцай.*

Марфалагічных варыянтаў налічваецца каля 45. Яны адрозніваюцца граматычнай формай кампанентаў. У творах Я. Купалы ўсе марфалагічныя варыянты звязаны з заменай кампанентаў-назоўнікаў. Часцей за ўсё гэта замены формаў ліку ці склону.

⁹ Янка Купала, *Поўны збор твораў*, т. 7, с. 186.

¹⁰ Гл.: І. А. Хлусевіч, *Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове*, с. 57–58.

¹¹ Янка Купала, *Поўны збор твораў*, т. 7, с. 295.

У 13 выпадках вар'іраванне назоўнікавага кампанента звязана з заменай ліку: множнага – адзіночным (*не за гарамі – не за гарой; спакон вякоў – спакон веку; не на жарты – не на жарт; на высокіх нотах – на высокай ноце*) ці адзіночнага множным (*мераць вокам – мераць вачамі; слінка цячэ – слінкі цякуць*). Дадзеныя фразеалагізмы свабодна ўзаемазамяняюцца ў любым кантэксте.

У многіх фразеалагізмах вар'іруюцца саматычныя кампаненты (назваюць часткі чалавечага цела). Выяўлена, што калі кампанент называе парныя органы ці часткі цела (вочы, рукі, ногі, вушы і інш.), то яму ўласціва ўзаемазамена лікавых формаў¹². Напрыклад, фразеалагізм *не спускаць вачэй* мае марфалагічны варыянт *не спускаць вока* і можа ўжывацца ў выпадках, калі гаворыцца і пра аднаго чалавека, і пра некалькіх: [Фуртыянка:] *“Брама моцная, дубовая, і акутая жалезнымі штабамі... Прытым я ключы заўсёды маю пры сабе і не спускаю вока...”*¹³. Калі саматычны кампанент абазначае непарны орган ці частку цела, ён вар'іруецца тады, калі гаворка ідзе не пра адну асобу, а пра некалькіх. Напрыклад, выраз *закруціць галаву* ўжываецца ў выглядзе *закруціць галовы*, бо мае дачыненне да некалькіх асоб: [Кароль:] *“Ці табе ў вачах маяча, Каб раўняці дзеўку тую, Нерухавую, брыджую, Да парыжскіх ненаглядак, Што сваёй красою, складам Цэлы свет змагчы гатовы, Ўсім закручваюць галовы?”*¹⁴.

Калі ж звернемся да вар'іравання склонавых канчаткаў у назоўнікавых кампанентах (14 ужыванняў), то заўважым, што найчасцей замена назіраецца ў творным склоне множнага ліку: *паціснуць плячамі – паціснуць плячыма; аблівацца слязамі – аблівацца слязьмі; абводзіць вачамі – абводзіць вачыма; сваімі вачамі – сваімі вачыма*. Падобная ўзаемазамена адбываецца па той прычыне, што ў творным склоне множнага ліку словы свабоднага ўжывання таксама могуць мець варыянтныя канчаткі *-амі, -ыма, -мі*.

Вар'іраванне сустракаецца і ў творным склоне адзіночнага ліку: *наліцца кроўю – наліцца крывёю; змешваць з граззю – змешваць з гразёю*. Ёсць адзін прыклад узаемазамены формы вінавальнага склону творным: *костка ў горле – косткай у горле*.

¹² Гл.: І. А. Хлусевіч, *Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове*, с. 62.

¹³ Янка Купала, *Поўны збор твораў*, т. 9, ч. 1, с. 91.

¹⁴ Тамсама, т. 9, ч. 1, с. 208.

У 11 фразеалагізмах вар'іруюцца формы назоўнага і старажытнага клічнага склоны: *не дай Бог – не дай Божа; крый Бог – крый Божа; дай Бог – дай Божа*.

Як бачым, Я. Купала шырока карыстаецца словаўтваральнымі і марфалагічнымі варыянтамі, як, дарэчы і іншымі тыпамі фразеалагічнай варыянтнасці, што сведчыць пра выдатнае веданне народнай фразеалогіі і ўменне выкарыстоўваць яе ў сваіх творах.

S U M M A R Y

In this article word-formation and morphological variants of phraseological units in products of Yanka Kupala are analyzed. The special attention addresses on common normative variants of phraseological units than meet in products of the writer, the individual – author's variants specially created by the author, and the variants caused by requirements of a rhyme also are characterized.